

УКРАЇНСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ НАФТОГАЗОВОЇ ГАЛУЗІ З ПОГЛЯДУ ПОХОДЖЕННЯ

У статті розглянута українська термінологія нафтогазової промисловості з погляду походження. Виділено групи термінів, що ввійшли до складу аналізованої термінології з інших мов, досліджено причини появи запозичених термінів в українській термінології.

Ключові слова: термін, термінологічна система, українська термінологія нафтогазової промисловості, запозичення.

Словниковий склад української мови – це відкрита, динамічна система лексичних одиниць, різнопланових за джерелами і часом формування [15, 174]. Термінологія як підсистема лексичної системи української мови також неоднорідна щодо походження. Метою цього дослідження є аналіз української термінології нафтогазової промисловості з генетичного погляду.

“Практично ні одна природна мова при творенні термінів не може обійтися своїми власними ресурсами, тому термінологія багатьох галузей знань різних мов послуговується лексичними та словотворчими засобами високорозвинutih літературних мов” [13, 6].

Власномовні терміни становлять основу будь-якої національної термінології. До складу термінології нафтогазової промисловості входять передусім національні терміни праслов'янського походження: *вода, зерно, земля, потік, робота, поле, щит, надра, віск; смола, пісок, подушка*; давньоруського походження: *труба, поріг, договір, шолом, порошок* тощо і власне українські: *тріщина, тиск, двигун, з'єднання, пружність, прояв, прошарок, потреба, напусток, напрямок, буріння, свердловина, рух, розчин, промивання, порода*. Загальномовні слова, входячи в термінологічне словосполучення, можуть набувати іншого значення: *тампонажний камінь* – „затверділий тампонажний розчин, який утворюється в позаколонному просторі свердловин під час їх кріплення” [4]; *повітряна подушка* – „пневматичний пристрій, що використовується для маневрування великими важкокерованими конструкціями – такими, як круглі резервуари – сховища” [5, 173] і т. ін.

Як засвідчує історія українського термінознавства, суперечки щодо того, якими мають бути терміни – національними чи запозиченими, точилися ще з кінця ХІХ століття. У 1861 р. у статті “Заметка о русинской терминологии” М. Левченко стверджує, що творити термінологію треба в “дусі народної мови” [8, 185], щоб терміни були зрозумілі простим людям.

З 90-х років ХІХ ст. термінологія потрапила в коло інтересів Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Міжнародної орієнтації в термінології дотримувався Іван Горбачовський, який заявив про це у своїй статті про хімічну термінологію. Заслугою І.Горбачовського, як вважає А.Вовк, є те, що він перший

прийшов до “розуміння того, що зайве проявляти національний патріотизм чи гордість дорогою націоналізації номенклатури в науці, коли саме світова уніфікація може принести більше користи для нації” [2, 3].

На сторінках часописів у 1917 році продовжилася дискусія навколо доцільності запозичень у термінології. Цього разу учасниками дискусії стали О.Яната із статтею “Негайна справа в розвитку української науки і школи”, у якій зазначалося, що в основі наукової мови має лежати термінологія, “зібрана з гущі народу” [16, 5], та М. Грушевський, який у своїй статті наголошував на потребі зречення “принципу крайнього етнографізму, єдиного правдивого в середині ХІХ ст.” [16, 5]. Тільки зі створенням Інституту української наукової мови “було прийнято засаду, яка панує в інших слов’янських народів, щоб термінологія була своя національна” [10, 338]. Це не свідчить, проте, про повну відсутність іншомовних запозичень у термінології, головне, щоб їх поява збігалася із потребами термінології, оскільки “інтернаціональне не протистоїть національному, а втілюється в ньому” [1, 42]. Проблема вибору між власномовною і запозиченою назвою для позначення наукових понять залишається актуальною й на сьогодні, оскільки вже десять років тому питома вага термінів іншомовного походження становила в середньому близько сорока відсотків.

Причини появи запозичених термінів у мові є інтра- та екстралінгвальні. Позамовними чинниками, що впливають на запозичення є: 1) високий рівень розвитку науки і техніки в країнах Європи й Америки, інтеграційні процеси в науці привели до запозичення термінів разом із поняттями, що їх позначають; 2) загальний вплив певної нації, мова якої є носієм панівної на той час культури. За словами Т. Секунди, розвиток української термінології має специфічний характер порівняно із термінологією інших європейських мов. Українська термінологія творилася під впливом російської та польської, а також німецької [12, 11-21]. Це спричинилося і тривалим перебуванням України в умовах не тільки культурної, але й економічної та суспільно-політичної залежності від сусідніх держав; 3) запозичення можуть бути об’єктивно не зумовлені, спричинені “мовною модою” [11, 14] чи іншими суспільно-психологічними чинниками. Наприклад, у наш час різко збільшилася кількість запозичень з англійської мови (*риформінг, моніторинг*), що функціонують без належної фонетичної та граматичної адаптації, замість усталених уже власномовних термінів.

Щодо внутрішньомовних причин запозичень, то це насамперед природна обмеженість лексичних ресурсів кожної мови та відсутність на цей час у мові власних адекватних засобів словотвору для передавання нового поняття. Крім того, як зауважує Л. Кутіна, слово рідної мови повинне ще стати терміном, тоді як слово іншомовне – це вже готовий термін, бо воно – більше знак, ніж слово рідної мови [7, 89].

Серед запозичень виділяють міжнародні терміни, що функціонують з тим самим значенням не менше ніж у трьох неблизькоспоріднених мовах. У досліджуваній термінології спостерігаємо велику кількість таких запозичень,

наприклад: *помпа* – англ. *pump*, франц. *pompe*, італ. *pompa*, ісп. *pompa*, польс. *pompa*; *газ* – рос. *газ*, англ. *gas*, франц. *gaz* та ін.

У досліджувану термінологію запозичення потрапляли в різні періоди і з різною інтенсивністю. Особливо активно відбувалося проникнення запозичень в українську термінологію нафтогазової промисловості у другій половині XIX століття. Це пов'язане насамперед із зародженням нафтогазової науки і тим, що саме в цей час науковці почали писати свої дослідження українською мовою.

Найбільшу частину термінів іншомовного походження у складі досліджуваної термінології становлять запозичення з так званих класичних мов – латинської та грецької. Латинській мові належала особлива роль у середньовічній Європі, оскільки вона практично безроздільно панувала у науці, освіті, юриспруденції й інших сферах життя. Ще з того часу латинізм стали джерелом поповнення наукових термінологій усіх європейських мов. Оскільки ж класична латина була переповнена грецькими запозиченнями, то грецька мова теж стала лексичним резервом для побудови нових термінів. Термінологи зауважують, що “саме терміноелементи грецько-латинського походження і є справжніми інтернаціоналізмами, бо вони не належать до жодних із живих мов, тому вони є однаково чужими та одночасно рідними для будь-якої мови” [3, 113].

Із грецької та латинської мови у досліджувану термінологію потрапило чимало термінів загальнонаукового характеру, які одночасно ввійшли в кілька галузевих терміносистем, наприклад: грецизми – *аналіз* (*analysis* – розкладання, розчленування), *система* (*systema* – утворення, складення), *теорія* (*theoria* – розгляд, дослідження), *аномалія* (*anomalía* – відхилення), *метод* (*methodos* – шлях дослідження, спосіб пізнання), *період* (*periodos* – кружний шлях, обертання, чергування), *енергія* (*energeia* – діяльність), *фаза* (*phasis* – поява), *цикл* (*kuklos* – круг, коло, круговерть), *діаметр* (*diametros* – поперечник кола), *синтез* (*synthesis* – з'єднання, складання), *діагностика* (*diagnosticos* – здатний розпізнавати), *гіпотеза* (*hypothesis* – основа, припущення), *атом* (*atomos* – неподільний); латинізми – *апарат* (*apparatus* – устаткування).

Деякі терміни латинського і грецького походження ввійшли до складу досліджуваної термінології через посередництво французької мови, наприклад: *бензин* (*benzine* < лат. *benzoe* – ароматичний сік), *ежектор* (*ejecteur* – викидальний < лат. *jacto* – кидаю), *фільтр* (*filtre* < лат. *filtrum* – повсть), *рельєф* (*relief* < лат. *relevo* – піднімаю), *резервуар* (*reservoir* < лат. *reservo* – зберігаю), *емульсія* (*emulsion* < лат. *emulgeo* – дою, видноюю), *реакція* (*reaction* < лат. *re* – проти + *actio* – дія), *абразив* (*abrasif* – шліфувальний < лат. *abrado* – зіскоблюю); *карбюрація* (*carburetion* – вуглецева сполука, лат. *carbo* – вугілля).

Крім того, до термінології нафтогазової промисловості входять безафіксні та афіксальні запозичення з латинської мови на позначення: дій, процесів та операцій, пов'язаних з добуванням та переробкою нафти і газу (*адсорбція* (*ad* – до, в, при і *sorbere* – поглинати, усмоктувати), *акумуляція* (*accumulatio* – нагромадження), *деформація* (*deformatio* – *deformo* – перекручую, спотворюю), *дистиляція* (*distillatio* – капання, витікання), *корозія* (*corrosio* – роз'їдання), *коагуляція* (*coagulatio* – згортання, згущення), *інгібіція* (*inhibeo* – стримую,

зупиняю), *дифузія* (diffusio – поширення), *міграція* (migratio < migro – переселяюсь), *операція* (operatio – дія, діяння), *регенерація*. (regeneratio – відновлення), *конденсація* (condensatio – згущення, ущільнення); хімічних елементів, речовин та матеріалів, що застосовуються в нафтогазовій промисловості: *бітум* (bitumen – смола), *сорбент* (sorbens (sorbentis) – вбирний), *інгібітор* (inhibeo – стримую, зупиняю), *дистилят* (distillatus – зціджений), *сульфат* (sulphur – сірка), *бензол* (benzoe – ароматичний сік), *парафін* (parum – мало + affinis – суміжний, причетний), *коагулянт* (coagulantes < coagulo – викликаю згортання, згущення), *конденсат* (condensatus – згущений); машин, механізмів, пристроїв, пристосувань, знарядь праці та деталей, що використовуються при бурінні, розробленні та експлуатації нафтових і газових свердловин: *акумулятор* (accumulator – збирач), *апарат* (apparatus – устаткування), *генератор* (generator – родоначальник), *елеватор* (elevare – підіймати, обирати), *індикатор* (indicator < indico – указую, визначаю), *інструмент* (instrumentum – знаряддя), *індуктор* (inductor < induco – ввводжу, збуджую); геологічних понять: *конгломерат* (conglomeratus – нагромаджений, ущільнений), *провінція* (provincia), *алювій* (alluvio – нанос), *колектор* (collector – збирач < colligo – збираю, з'єдную), *флексура* (flexura – вигин); властивостей: *дисперсність* (dispersus – розсіяний, розсипаний), *температура* (temperatura – потрібна міра, правильне співвідношення), *амплітуда* (amplitudo – просторість), *концентрація* (concentratio < con – префікс, що означає об'єднання, сумісність + centrum – середина).

Із грецької мови до складу аналізованої термінології ввійшли терміни на позначення: геологічних понять та порід: *автохтони* (autochthon – місцевий), *антикліналь* (anti – префікс, що означає протилежність + klino – нахилляю), *горизонт* (horizon (horizontos) – розмежувальний), *брахісінкліналь* (brachys – короткий + synkliniai); речовин і матеріалів: *ангідрид* (an – префікс, що означає заперечення + hidor – вода), *бутан* (butyron – масло), *озокерит* (ozo – пахну і keros – віск), *азбест* (asbestos – негашене вапно), *асфальт* (asphaltos – гірська смола), *гексан* (hex – шість), *антиоксидант* (anti – проти + oxys – кислий); приладів для вимірювання: *манометр* (manos – нещільний, рідкий + metreo – вимірюю), *барограф* (baros – тягар, вантаж + grapho – пишу), *анемометр* (anemos – вітер + metreo – вимірюю), *аерометр* (aer – повітря + metreo – вимірюю); процесів: *аерація* (від aer – повітря), *гідратація* (від hydor – вода), *морфогенез* (morpho – форма, вид + genesis – походження).

Частина запозичень із класичних мов має комбінований характер, тобто терміни складаються з грецького та латинського елементів. Наприклад, *газолін* (фр. gaz < гр. chaos – хаос + лат. oleum – олія), *гідроелеватор* (гр. hydor – вода + лат. elevare – підіймати, обирати), *дефектоскопія* (лат. defectus – недолік, вада + гр. skopeo – спостерігаю); *тензометр* (лат. tensus – напруження + фр. metre < гр. metron – міра) тощо.

Із XVII ст. з'являється багато понять, не відомих античній і середньовічній науці, тому греко-латинське джерело запозичень майже вичерпалося, вплив латини послабився. Починається другий етап запозичень, основними з яких були французькі, німецькі та англійські.

Як зазначають дослідники, давньогерманізми проникали в давньоруські діалекти з готської та скандинавських мов ще з XII – XIV ст. [14, 137]. Запозичення з німецької мови в термінології нафтогазової промисловості належать до пізніших. Серед них є такі терміни: *фланець* (Flansch) – з'єднувальна частина арматури, труб, резервуарів, валів тощо, що забезпечує герметичність і (або) міцність з'єднання; *кern* (Kern – серцевина, стрижень) – циліндричний стовпчик гірської породи, який добувається при бурінні свердловини; *муфта* (Muffe) – пристрій для поздовжнього з'єднання циліндричних частин машин (наприклад, валів) або труб, канатів, кабелів тощо; *шланг* (Schlange, букв. – змія) – гнучкий рукав або труба; *шлак* (Schlacke) – розплавлена або затверділа маса різних домішок, золи та флюсів; *шайба* (Scheibe – кільце, диск) – металеве кільце або пластинка з отвором; *штанга* (Stange, букв. – стрижень, прут) – металевий стрижень; *гак* (Haken) – залізний або сталевий загнутий стрижень.

Французькі слова почали помітно проникати в українську мову порівняно пізно (XVII – XVIII ст.) через посередництво російської та польської мов. Із французької мови термінологія нафтогазової промисловості запозичила такі терміни: *газометр* (gaz – газ + metre – міра) – посудина для відбирання й зберігання проб газу; *гудрон* (goudron – дьоготь, смола) – в'язка чорна смолиста маса, яку отримують після відгонки з нафти легких і більшості масляних фракцій; *монтаж* (montage, букв. – підйом, підіймання) – установа виробу чи його складових частин на місці застосування; *ізолятор* (isolation – відділення, роз'єднання) – засіб, матеріал (переважно діелектрик) для уникнення утворення електричного контакту між частинами електричного устаткування; *локалізація* (localisation) – обмеження місця або дії чого-небудь, пов'язаність з певним місцем; *фіксація* (fixation – закріплення, встановлення) – закріплення у певному положенні чого-небудь; *манжета* (manchette < manche – рукав) – ущільнювальна або ізолювальна деталь машини, трубопроводу у формі шкіряного або гумового кільця.

Досить поширеними є терміни-англіцизми в термінології нафтогазової промисловості. Лексичні запозичення з англійської мови в українській мові з'явилися пізніше, ніж із французької, головним чином у XIX та XX ст. і засвоювалися вони в основному через російську мову. Більшість таких термінів пов'язані з технікою: *блок* (block) – конструктивно та схемно закінчена частина пристрою, що виконує самостійні (окремі) функції та є сукупністю вузлів або групи елементів і деталей; *бульдозер* (bulldozer < bulldoze – розбивати на великі куски) – будівельна землерийно-транспортна машина для розрівнювання, зрізування і переміщення ґрунту; *газгольдер* (gasholder < gas – газ + holder – тримач) – стаціонарна сталева споруда для приймання, зберігання та подавання газу в газопроводи; *грейдер* (grader < grade – нівелювати, вирівнювати) – причіпна землерийна машина для переміщення і розрівнювання ґрунту та інших сипких матеріалів; *плунжер* (plunger < plunge – пірнати) – поршень, який має довжину значно більшу за діаметр; *танкер* (tanker < tank – бак, цистерна) – судно для перевезення рідких вантажів (нафти) без тари у спеціальних резервуарах – танках; *крекінг* (cracking < crack – розщеплювати) – перероблення нафти і її фракцій для одержання моторних палив і сировини для хімічної промисловості;

флотація (flotation, букв. – плавання) – засіб розділення дрібних твердих частинок; *уайт-спірит* (white spirit) – суміш рідких вуглеводнів, що одержують за допомогою прямого переганяння нафти; *барель* (barrel, букв. – бочка) – одиниця об'єму сипких речовин і рідин (нафти) у США та Великобританії.

Немає однозначної думки щодо походження терміна *помпа* – водяний насос. Через польське посередництво цей термін потрапив в українську мову з італійської або французької мови (іт. pompa, фр. pompe) [6, IV, 51].

Із голландської мови в українську потрапили терміни *трос* (tros) – сталевий або виготовлений із рослинного чи штучного волокна канат, товщий за 25 мм.; *борт* (boort) – неправильної форми зростки алмазів, що використовуються з технічною метою. Запозичення з польської мови в термінологію нафтогазової промисловості мають непрямий характер, тобто ці терміни запозичувалися іншими галузевими термінологіями, а пізніше ввійшли до складу досліджуваної термінології. Так, термін *спосіб* (дія або система дій, спрямованих на виконання будь-якої роботи) є загальнонауковим терміном, проте він входить до термінології нафтогазової промисловості у складі термінологічних словосполучень *спосіб буріння свердловин*, *спосіб добування нафти* та ін. Термін польського походження *вал* (високий земляний насип навколо чого-небудь або насип для захисту чого-небудь від поведі тощо) у досліджуваній термінології функціонує у складі термінологічного словосполучення *вал нафтовий* (нафтова зона, що переміщується у шарі при заводненні).

До складу термінології нафтогазової промисловості входить чимало так званих гібридних утворень, тобто слів, утворених одночасно з національної та інтернаціональної морфем [9, 177]. Дослідники вказують, що “серед термінів з простою основою переважають гібриди, у яких корінь – іншомовна за походженням морфема, а афікси є національними або гібридними” [9, 178]. В аналізованій терміносистемі це такі терміни, як *гідрування*, *коксування*, *протикорозійний (захист)*, *рознакерування*, *розгерметизація* тощо.

Крім того, велику частину становлять комбіновані терміни. Це складні слова, одна частина яких є власномовною, а інша – запозиченою, наприклад: *теплоізоляція* (укр. тепло + фр. isolation – відділення, роз'єднання), *нафтопрояв* (гр. naphtha – нафта + укр. прояв), *газозбірник* (фр. gaz – газ + укр. збірник), *нафтосховище* (гр. naphtha – нафта + укр. сховище), *газонасиченість* (фр. gaz – газ + укр. насиченість), *вантажобіг* (фр. avantage – перевага < лат. abante – попереду + укр. обіг).

Отже, основним джерелом досліджуваної термінології є загальнонародна мова, оскільки більшу частину термінів становлять слова, що мають праслов'янське, давньоруське та українське походження. Проте, як і в кожній терміносистемі, в аналізованій термінології є значна частина іншомовних термінів. Запозичення термінів на позначення понять нафтогазової промисловості відбувалося з неоднаковою інтенсивністю на різних етапах розвитку, що зумовлено мовними й позамовними чинниками. Найбільше в термінології нафтогазової промисловості запозичень із так званих класичних мов

– грецької та латинської. Крім того, багато термінів запозичено з німецької, французької й англійської мов, менше – з голландської, польської, італійської.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. – Харьков: Изд-во при Харьков. ун-те, 1980. – 215 с.
2. Вільшенко А. (Вовк А.) Новий хемічний словник // Свобода. – 1960. – 10.XI.
3. Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення. Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К.: Вид. дім “KM Academia”, 2000. – 218 с.
4. Електронний тримовний багатотематичний тлумачний словник. – Харків, 2002.
5. Енциклопедичний словник морських нафтогазових технологій: (Укр. – рос. – англ.) / Уклад.: І.А. Франчук та ін. – К.: Українська книга, 2003. – 320 с.
6. Етимологічний словник української мови: В 7-ми томах. – К.: Наук. думка. 1982. – Т. 1. – 549 с.; 1985. – Т. 2. – 570 с.; 1989. – Т. 3. – 631 с.; 2003. – Т. 4. – 653 с.
7. Кутина Л. Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970. – С. 82-94.
8. Левченко М. Заметка о русинской терминологии // Основа. – 1861. – Кн. 7. – С. 183-186.
9. Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах / Л.О. Симоненко, С.О. Соколова, І.В. Короненко та ін.; АН України. Ін-т укр. мови. – К.: Наук. думка, 1993. – 237 с.
10. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 294 с.
11. Огієнко И. И. Иноземные элементы въ русскомъ языке. Исторія проникновенія заимствованныхъ словъ въ русской языкъ. – Кієвъ, 1915. – 136 с.
12. Секунда Т. Принципи складання української технічної термінології // Вісник ІУНМ. – 1928. – Вип. 2. – С. 12-13.
13. Симоненко Л. О. Українська термінологія кінця ХХ ст. // Українська термінологія і сучасність: Матеріали II Всеукр. наук. конф – К.: Вид-во Інституту української мови НАН України, 1997. – С. 10-14.
14. Суасна українська літературна мова: В 5-ти т. / За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. – Т. 2: Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка 1973. – 440 с.
15. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища шк., 1997. – 493 с.
16. Холодний П. До історії організації термінологічної справи на Україні // Вісник Інституту української наукової мови. – 1928. – № 1. – С. 9-20.

This article is dedicated to analysis of the Ukrainian oil-and-gas industry terms from the point of view of their origination. It presents the term groups that are originated from different languages. A particular attention is given to reason of borrowings appearing in Ukrainian terminology.

Key words: term, term-system, the Ukrainian terminology of oil and gas industry, borrowings.